

verhalen van landbouwpioniers

DE
AARDE
ZAL WEER
VRUCHT
BAAR
ZIJN

Ellen Winkel

verhalen van landbouwpioniers

DE
AARDE
ZAL WEER
VRUCHT
BAAR
ZIJN

Ellen Winkel

AnkhHermes

INHOUD

proloog	BODEM 11 tot 18 januari 1943	7
1	MARIE TAK VAN POORTVLIET VOOR HET GELUK VAN DE MENSHEID De jaren tot 1927	12
2	EHRENFRIED PFEIFFER DE HARDE WERKELIJKHEID 1927-1936	30
3	HANS HEINZE EN MARIEN STEIJN HET VERDRONKEN LAND VAN LOVERENDALE 1936-1945	51
4	HANS WOLTERBEEK DE ADAM EN EVA VAN BADHOEVEDORP 1936-1945	74
5	KLAAS EN MIENEKE DE BOER ZAAIEN EN ZINGEN 1945-1956	92
6	WILLY SCHILTHUIS TUINDER UIT ROEPING 1956-1966	119
7	MATTHIAS EN WILFRIEDE GUÉPIN KABOUTERS 1966-1976	139
8	JAN SCHRIJVER SOFEN EN SPRUITJESVOLK 1976-1984	162
9	KOOS BAKKER WAT IS EEN EERLIJKE PRIJS? De jaren na 1984	190
epiloog	KOSMOS Naar de toekomst	227
	PERSONENREGISTER	234
	VERANTWOORDING EN DANKWOORD	238
	BRONNEN	242
	FOTOVERANTWOORDING	251

MARIE TAK VAN POORTVLIET VOOR HET GELUK VAN DE MENSHEID

De jaren tot 1927

12

Marie Tak van Poortvliet was niet gewend om de winter door te brengen in Villa Loverendale, haar mooie buiten in Domburg. Het huis, dat met zijn puntige dak met hoge schoorstenen en grote dakkapellen boven de duinen uitstak, was altijd haar zomerverblijf geweest. Een jaar eerder had ze het grondig laten verbouwen, zodat er genoeg ruimte was voor haar, haar vriendin en al hun schilderijen. Maar die winter van 1923 woonde ze er alleen.

De koude zeewind rukte aan de voordeur toen ze naar buiten stapte. Ze duwde haar hoed wat steviger over haar korte, grijzende haar. De roodwitte luiken met zandloperpatroon waren gesloten. Ze was klaar voor de lange reis naar Dornach in Zwitserland waar ze de kerstdagen door zou brengen. De koets die haar naar station Middelburg moest rijden stond klaar op de straatweg. De koetsier had haar koffer er al in gezet.

Marie liep nog even naar het atelier van Jacoba in het tuinhuis achter de villa en bleef staan voor 'de paarse boom'. Met haar ogen volgde ze de paarswitte lijnen van de stam, doorlopend in takken die cirkels vormden waar je als een bril doorheen kon kijken naar de grillige, kleurige vlakken erachter. In gedachten zag ze voor zich hoe Jacoba van Heemskerck in haar lange witte verfschort voor dit doek stond met haar spitse neus, haar blik aandachtig op de bewegende kwast gericht, haar smalle lippen op elkaar geperst. 'Dag Coba', mompelde ze, terwijl ze haar sjaal strak trok en de bovenste knoop van haar mantel dichtknoopte.

Ze had ernaar uitgekeken om hier met haar vriendin te wonen, niet alleen in de zomer zoals andere jaren, maar ook in de winter. Jacoba had altijd al zwakke longen gehad en ze was steeds vaker ziek. De dokter in Den Haag had hen geadviseerd de drukke stad te verlaten. De rust en de frisse zee-

lucht zouden haar goed doen. Vorige winter hadden de timmermannen en metselaars hun werk afgerond en hadden Marie en Jacoba al hun spullen uit hun beider huizen in Den Haag laten overbrengen naar Domburg. Eindelijk woonden ze samen. Maar de verhuizing bracht geen verbetering voor Jacoba. Vaak lag ze met een van pijn doortrokken gezicht op bed. Ze werd zienderogen zwakker en op 3 augustus 1923 overleed ze.

Marie sloot de deur van het atelier achter zich, liep over het grindpad tussen de met buxushagen omzoomde rozenperken naar de koets en stapte in. Ze verheugde zich erop om in Dornach te zijn. Iedereen die voor haar belangrijk was, zou bij de officiële oprichting van de nieuwe internationale antroposofische vereniging zijn. De koets kwam hobbelend in beweging. Door het raam keek ze naar haar huis op de duinrand. De vraag die haar al maanden bezighield, speelde door haar hoofd: 'Waarom heeft het lot me hierheen geleid? Als de verhuizing niet bedoeld was om Jacoba een gezond en lang leven te geven, waarom dan wel?' Ze was ervan overtuigd dat alles een bedoeling had. In Villa Loverendale wacht mij een taak, wist ze.

Marie Tak van Poortvliet had haar hele leven in Den Haag gewoond. Ze was op 15 februari 1871 geboren als Joanna Maria Tak, de oudste dochter van liberaal Tweede Kamerlid en later minister Joannus Pieter Roetert Tak. Haar vader stamde uit een handelsgeslacht en bezat vele landerijen en landgoederen. Als eigenaar van Heerlijkheid Poortvliet besloot hij in 1874 'van Poortvliet' aan zijn naam toe te voegen. De moeder van Marie was een telg uit de welgestelde Rotterdamse familie Van Oordt.

Als kind keek Marie elke lente uit naar het moment dat de koffers werden gepakt. In de zomer woonde het gezin op landgoed De Griffioen aan de rand van Middelburg in een statig wit buitenhuis. Erachter lag een heerlijke tuin met veel bomen en rododendrons waar ze met andere kinderen verstoppertje kon spelen. Ze dronken thee in de eeuwenoude theekoepel achter in het park met uitzicht op de Domburgse Watergang. Op het water lag een roeibootje klaar en bij mooi weer mochten Marie en haar broertje en twee zusjes samen met een knecht gaan varen. Ze roeiden het bootje tussen de weilanden door en luisterden in stilte naar het kabbelende water,

het regelmatige geplons van de roeispanen en het concert van zingende leeuweriken.

14

Joannus Tak van Poortvliet was een idealistisch man die er belang aan hechtte dat ook de lagere sociale klassen een goed leven konden leiden. Als Minister van Binnenlandse Zaken zag hij het als zijn missie om het kiesrecht uit te breiden naar arbeiderskringen. Hij vond dat alle mannen die konden lezen en schrijven stemrecht moesten krijgen, niet alleen die tien procent die genoeg belasting betaalde. Maar zijn ontwerp Kieswet kreeg onvoldoende steun. Overtuigd van zijn gelijk was hij niet bereid tot enig compromis. Dit leidde tot ontbinding van het hele kabinet en de Tweede Kamer. In de aanloop naar de nieuwe verkiezingen in 1894 barstte een strijd los tussen Takkianen en anti-Takkianen, die de bestaande partijen verscheurde. Uiteindelijk moesten de Takkianen een nederlaag incasseren. Twee jaar later werd een nieuwe Kieswet aangenomen, een slap compromis dat nog steeds een groot deel van de mannen uitsloot. Tak van Poortvliet, inmiddels weer Tweede Kamerlid, was demonstratief afwezig toen dit wetsvoorstel in stemming werd gebracht.

De laatste jaren van zijn leven was hij een gebroken man. Als oudste dochter ondersteunde Marie hem zo goed mogelijk, nadat haar moeder in 1896 overleed. De ooit zo krachtige stem van haar vader werd zachter en zachter tot ze hem op het laatst nauwelijks meer kon verstaan. Ze scharrelde voor hem zijn lievelingsboeken bij elkaar in boekwinkels en antiquariaten. Hij hield van de boeken van oude revolutionairen. Pas toen haar vader in 1904 stierf, ging ze zich afvragen waar ze zélf eigenlijk van hield. Ze was 33 jaar. Allebei haar ouders waren overleden. Haar jongere broer en zus waren getrouwd, haar jongste zusje was psychisch ziek. Het nest waarin ze was opgegroeid, was leeg.

Over haar inkomen hoefde ze zich geen zorgen te maken. Het vermogen en de landerijen die ze had geërfd, leverden voldoende rente, dividend en pacht op. Ze verkocht de huizen uit haar jeugd, het landgoed De Griffioen bij Middelburg en hun deftige huis aan de Sophialaan in Den Haag. Voor zichzelf kocht Marie een huis aan de Wassenaarse Weg, dat ze volhing met de schilderijen van oude meesters die van haar ouders waren geweest. Voor de zomermaanden kocht ze een lap grond in de levendige badplaats

Domburg pal naast het Badhotel, waar ze een keer met haar zieke vader had gelogeerd. Het hotel was in trek bij families van adel en andere rijke gasten. Op die grond liet ze een landhuis bouwen, dat ze vernoemde naar de buitenplaats die daar vroeger aan de bosrand had gelegen: Villa Loverendale.

Marie had nog nooit een man ontmoet met wie ze haar leven wilde delen. Ze had wel een vriendin bij wie ze zich meer dan bij wie ook op haar gemak voelde. Jacoba van Heemskerck was vijf jaar jonger dan zij. Ze was de dochter van zeeschilder Eduard van Heemskerck van Beest en had bij de zusjes van Marie op school gezeten. Jacoba was uit de stad weggeweest om lessen te volgen bij bekende schilders van de 'Larense School' en zelfs bij schilders in Parijs. In 1905 kwam ze weer in Den Haag wonen op een straatlengte afstand van het huis van Marie. Ook Jacoba had haar beide ouders al verloren. Marie was onder de indruk van de zelfstandigheid van haar adellijke vriendin, die met het schilderen van prachtige portretten zelf geld verdiende. Ondanks haar kleine en magere postuur zag ze er krachtig uit met een eigenzinnige blik in haar ogen. Als Marie naar de met krijt en waterverf geschilderde portretten keek, was ze geraakt door het gevoel dat Jacoba in de doorleefde gezichten wist te leggen.

Vanaf 1908 brachten Marie Tak van Poortvliet en Jacoba van Heemskerck elke zomer een paar maanden door in het nieuwe zomerhuis aan zee, Villa Loverendale, waar de deur altijd openstond voor bezoekers. In Domburg verbleven in de zomermaanden veel schilders en al vanaf die eerste zomer liepen Piet Mondriaan en Jan Toorop geregeld binnen. In de tuin van de villa schetste Mondriaan een oude, door de zeewind krom gegroeide appelboom, die hij later uitwerkte tot een rode boom tegen een donkerblauwe avondlucht.

Net als Mondriaan en de andere schilders ging Jacoba expressievere kleuren en vormen gebruiken. Haar realistische krijttekeningen van boeren of interieurs maakten plaats voor luministische en kubistische werken, gevolgd door meer abstracte, kleurige composities waarin soms bloemen, vlinders of vissen herkenbaar waren. De schilders inspireerden elkaar, be-

commentarieerden elkaars werk, hingen hun schilderijen op dezelfde tentoonstellingen en praatten met elkaar over sprekende kleuren, ritmische lijnen en bewegende vormen.

Marie bloeide op in dit wereldje. Voor Jacoba liet ze een atelier bouwen in de tuin achter de villa, zodat zij ongestoord kon werken. Ondertussen ontving Marie de vele gasten en voerde met hen lange gesprekken over de vraag waar het in de kunst werkelijk om ging. De essentie was in ieder geval niet om een landschap zo natuurgetrouw mogelijk na te schilderen, vonden ze. Een realistische weergave liet slechts de buitenkant van de werkelijkheid zien. Echt mooi was een doek dat de binnenkant toonde, de ziel van een landschap, het wezen van een boom, het wonder van de natuur. Marie was lovend over Jacoba, die volgens haar deze spirituele laag prachtig in kleuren en vormen wist weer te geven. Als je naar haar werk *Wald im Sommer* keek, voelde je je helemaal opgenomen in de zomerse sfeer van het bos.

16

Bij de zoektocht naar nieuwe vormen van expressie in hun schilderijen lieten de kunstenaars zich inspireren door de theosofie, een spirituele stroming die ervan uitging dat achter de wereld van alledag een hoger plan verborgen lag. In navolging van Piet Mondriaan waren ook Marie en Jacoba lid geworden van de Theosofische Vereniging. Ze gaven elkaar boeken door en discussieerden over wat ze gelezen hadden, zoals het basiswerk *Theosofie*. Dit was geschreven door Rudolf Steiner, de voorzitter van de Duitse sectie van de vereniging. Hij beschreef hierin hoe lichaam, ziel en geest zich tot elkaar verhielden. Ieder mens, legde hij uit, is burger van drie werelden. De wereld zoals mensen die met hun ogen zien is de buitenwereld. Het gevoel hoort thuis in de wereld van de ziel en de derde laag is de wereld van de geest, het hogere plan, de goddelijke wijsheid. Volgens Steiner kon iedereen inzicht verwerven in die geestelijke wereld door zijn bewustzijn te trainen en zo zijn geestesoog en -oor te ontwikkelen.

Marie was van huis uit Nederlands Hervormd opgevoed en was later overgestapt naar de Remonstrantse kerk. Ze herkende zich in de beschrijving van Steiner over lichaam, ziel en geest. Maar wat hij schreef over karma en reïncarnatie was nieuw voor haar. Ze sprak er veel over met Jacoba. Voor hun gevoel klopte het wat hij schreef. De menselijke geest had een eeuwig

leven en reisde na de dood terug naar de goddelijke bron. Steeds opnieuw keerde hij terug in een nieuw lichaam op aarde. Positieve en negatieve daden uit vorige levens speelden door in het huidige leven en bepaalden het karma, het levenslot. De vriendinnen waren het erover eens dat een kunstenaar de taak had om bruggen te bouwen naar de geestelijke bron. Een mooi schilderij was een venster naar de onzichtbare werkelijkheid achter de waarneembare wereld.

Marie en Jacoba reisden veel en bezochten samen tentoonstellingen en concerten in binnen- en buitenland. Als een van de weinige vrouwen mocht Jacoba exposeren in de Salon des Indépendants in Parijs en ook in Duitsland kreeg ze veel erkenning. Marie was trots op Jacoba en het ergerde haar dat de Nederlandse kunstcritici haar werk niet op waarde wisten te schatten. Zelf kocht ze veel schilderijen van haar vriendin. Ze verkocht de oude meesters van haar ouders en kocht werken van onder andere de expressionistische schilders die zich bij *Der Blaue Reiter* hadden aangesloten. Deze groep rond Wassily Kandinsky was expliciet op zoek naar spiritualiteit in de kunst en liet zich daarbij inspireren door Rudolf Steiner. In de kamers en het trapportaal van haar huizen in Den Haag en Domburg verschenen expressieve, kleurrijke doeken van Kandinsky, Marc en Braque.

‘Beste theosofische vrienden’, begon Rudolf Steiner zijn voordracht op 20 maart 1913 in Pulchri Studio in Den Haag. Hij was voor het eerst op pad namens de Antroposofische Vereniging die hij in 1912 had opgericht. Vanwege een fundamenteel verschil van inzicht had het internationale bestuur hem uit de Theosofische Vereniging gezet. Voorzitter Annie Besant had in een jonge man uit India, Krishnamurti, een reïncarnatie van Christus herkend. Maar volgens Steiner kon dit niet waar zijn. Het was onmogelijk dat Christus in een nieuw lichaam zou reïncarneren, want hij was al teruggekeerd op aarde: als een geestelijke kracht die in ieder mens aanwezig was. Vrijwel de hele Duitse sectie van de Theosofische Vereniging steunde het standpunt van Steiner en volgde hem naar de nieuwe Antroposofische Vereniging. Dat gold ook voor de meeste Nederlandse theosofen. De Haagse

afdeling had Steiner van 20 tot en met 29 maart uitgenodigd voor een serie van tien voordrachten.

18

Marie en Jacoba hadden hun ogen strak gericht op de tengere man op het podium. Hij was niet groot en niet klein, had een kaarsrechte rug en droeg een donker pak dat er nogal stijf uitzag. Rond zijn hoge voorhoofd viel zijn zwarte haar strak naar achteren. Al was zijn fysieke verschijning niet opvallend, zijn aanwezigheid vulde de hele zaal. In zijn ogen lag een vurige blik. Zijn stem klonk zwaar en machtig. Zijn armen en handen bewogen mee met zijn woorden. Hij begon langzaam en rustig en begeleidde zijn betoog met subtiele bewegingen van zijn slanke vingers. Dan zwol zijn stem aan en werd zangeriger. Vol vuur sprak hij zijn woorden uit en maakte daarbij grote, levendige gebaren met zijn armen. Zijn haren wapperden om zijn hoofd. Aan het slot was hij weer ingetogen. 'Veel dingen vielen er binnen de Theosofische Vereniging vanwege haar vooroordelen nauwelijks te realiseren', zei hij. 'Maar die dingen zijn wel te realiseren in de Antroposofische Vereniging. En ieder die dat maar wil zien, zal meemaken dat we voortaan juist streven naar de wijsheid van gezichtspunten die we in onze tijd nodig hebben, opdat hetgeen in deze tijd vanuit de geestelijke werelden naar de aarde stroomt aan wijsheidsgoed en spirituele wils-impulsen, ten goede kan komen aan dat deel van de mensheid dat daar begrip voor heeft.' Een luid applaus volgde en geestdriftig klapte Marie mee. Ze wilde zich graag inzetten voor deze nieuwe Antroposofische Vereniging.

In de lente van 1919 zat Marie Tak van Poortvliet uren en uren achter de typemachine. Als Jacoba al lang op bed lag, zat Marie nog achter haar bureau in het licht van een olielamp. Ze werkte aan de vertaling van het nieuwste boek van Rudolf Steiner, *Die Kernpunkte der sozialen Frage*. Hierin beschreef hij hoe een samenleving op een gezonde manier kon functioneren. Marie wilde zoveel mogelijk mensen laten kennismaken met deze waardevolle kennis. De wereld met al haar oorlog en ellende had het nodig. Het leed dat de Grote Oorlog had veroorzaakt, was onbeschrijflijk. Haar geliefde Duitsland met zijn rijke cultuur was tot haar spijt de grote verliezer en maakte een moeizame overgangsfase door van keizerrijk naar

republiek. Onder de bevolking heersten grote onrust en ontevredenheid. In Rusland was na het verdrijven van de laatste tsaar een revolutie uitgebroken die gepaard ging met massale volksopstanden, voedselrellen en slachtpartijen.

De wereld zou zoveel mooier zijn, dacht Marie, als de mensen meer wisten over het werk van Rudolf Steiner. In maart 1919 had hij een open brief in tal van Duitse dagbladen laten plaatsen, *Aufruf an das Deutsche Volk und an die Kulturwelt*, en kort daarna volgde zijn boek. Essentieel voor het oplossen van sociale vraagstukken was, schreef hij, dat je in de samenleving drie geleidingen moest onderscheiden die elk een eigen karakter hadden: cultuur, recht en economie. Binnen deze 'sociale driegeleding' gaf hij vrijheid, gelijkheid en broederschap, de waarden uit de Franse revolutie, een nieuwe invulling. De boeken vlogen in Duitsland als warme broodjes over de toonbank. De eerste druk van veertigduizend exemplaren was in korte tijd uitverkocht. Marie hoopte dat ook Nederland er warm voor zou lopen. Ze richtte een 'Nederlands Comité van aanbeveling' op en stortte zich op de vertaling. Drie maanden later was *De kern van het sociale vraagstuk* klaar.

Aan iedereen die het maar horen wilde, vertelde Marie over de sociale driegeleding. Het mooie van dit model was dat je de samenleving ging zien als een levend geheel. Het was als het ware een lichaam met drie orgaanstelsels: het culturele leven, het rechtsleven en het economisch leven. In elk stelsel vonden verschillende processen plaats, die op hun eigen manier functioneerden. Dat kon je vergelijken met bijvoorbeeld het bloedvatenstelsel en het zenuwstelsel van een mens: bloed stroomde via de aderen, prikkels liepen via de zenuwbanen, en dat kon niet andersom. Zo hoorden sociale processen ook binnen hun geëigende structuur plaats te vinden. In het domein van de cultuur – dus bij religie, wetenschap, kunst en opvoeding – stond vrijheid centraal. Ieder mens diende zich vrij te kunnen ontwikkelen. Maar vrijheid kon als een gif werken in het domein van de wetten, regels en afspraken. Binnen dit rechtsleven was gelijkheid essentieel. Voor de wet was iedereen gelijk. In het derde orgaan, het economisch leven, was broederschap de norm. Samenwerken, voor elkaar zorgen en elkaar een goede boterham gunnen was hier het hoogste goed. Iemand

moest kunnen bestaan van wat hij produceerde. De prijs van een brood was goed als de bakker er met zijn gezin van kon leven.

Marie zat in het bestuur van de in 1916 opgerichte Haagse Antroposofische Vereniging en werd nu ook actief binnen de 'Bond voor Driedelidige Indeling van het Sociale Organisme' die ze mede had opgericht. Voor het mededelingenblad vertaalde ze artikelen van Steiner. Daarnaast schreef ze artikelen naar eigen inzicht, onder andere over een onderwerp dat haar als grootgrondbezitster na aan het hart lag: de taak van het kapitaal in de samenleving.

20

'Kapitaal', schreef ze, 'is de levensader van iedere onderneming.' Wanneer de staat alle grond zou bezitten, zoals de socialisten wilden, zou een boer een staatsambtenaar worden, aangestuurd door verschillende lagen ambtenaren. Er zou een bureaucratisch stelsel ontstaan dat als een rem zou werken op alle vrije initiatieven. Aan de andere kant was het 'materialistisch kapitalisme' ook niet goed: iemand die met behulp van kapitaal veel winst maakte, kon dat allemaal in eigen zak steken. Idealiter zou de winst, die overbleef nadat alle kosten waren betaald en de arbeiders voor hun werk een eerlijke beloning hadden gekregen, ten gunste moeten komen aan het hele bedrijf of aan de gemeenschap. Daarom zou het kapitaal in handen moeten zijn van iemand die de geestelijke gaven had om het op deze manier te beheren.

De vele reizen die Marie en Jacoba maakten, kregen steeds vaker de bestemming Dornach, een klein dorpje dicht bij Bazel in de uitlopers van de Jura waar de kern van de internationale antroposofische vereniging zich had gevestigd. Op een heuvel tussen hoge bergruggen verrees het Goetheanum, het mooiste gebouw dat Marie en Jacoba ooit hadden gezien. Twee enorme met leisteen bedekte koepels waren van verre zichtbaar, groen glanzend als de zon scheen of met vele kleuren grijs als het bewolkt was. Vanbinnen steunden de koepels elk op twee rijen van zeven zuilen en samen overspanden ze een enorme ellipsvormige theaterzaal. Honderden bouwvakkers, kunstenaars en vrijwilligers uit vele landen werkten sinds 1913 mee. Houtsnijders maakten versieringen en beelden, glassnijders

werkten aan de boogvormige ramen en schilders brachten kleurige afbeeldingen aan op de binnenzijde van de koepels. Ook tijdens de Grote Oorlog ging het werk door. Terwijl soldaten elkaar vanuit loopgraven kapotshoten, bouwden mensen uit diezelfde landen hier samen aan het door Steiner ontworpen bouwwerk. Marie Tak van Poortvliet was een van de vele betrokkenen die de bouw financieel ondersteunden.

Als Rudolf Steiner niet op reis was, gaf hij lezingen voor werkers en bezoekers. Ook Marie en Jacoba zaten af en toe in de met stoelen volgestouwde houtwerkplaats, waar de voordrachten plaatsvonden zolang het hoofdbouw nog niet klaar was. Ze genoten van de warme klank van zijn stem, die hen leek mee te voeren naar werelden die voor het normale bewustzijn niet toegankelijk waren. Het was alsof ieder woord een eigen leven kreeg, alsof zijn woorden als levende wezens werden geboren om voort te leven in de zielen van de toehoorders. Steiner praatte zonder aantekeningen, improviserend, soms meer dan tweehonderd voordrachten per jaar, die nooit hetzelfde waren. Zijn betoog groeide als een plant. In kleurrijke taal legde hij een zaadje neer dat hij met woorden liet ontkiemen, gevolgd door zinnen die zich als bladeren ontvouwen, blad na blad. Er volgden bloemknoppen in zijn betoog, die zich openden en zich ten slotte samenbalden tot krachtig zaad, dat werd uitgezaaid in de harten van de toehoorders. En zij namen het mee naar huis, samen met een groot verlangen het te laten ontkiemen, tot bloei en tot zaad te brengen, te oogsten en het weer verder uit te zaaien.

Alsof ze een nieuw tijdperk binnenging, zo voelde Marie zich op 5 juli 1922 toen ze over de drempel van het stemlokaal stapte. Voor het eerst van haar leven mocht ze haar stem uitbrengen. Eindelijk telden de vrouwen officieel mee. Terwijl ze het biljet in de stembus liet glijden, dacht ze aan haar vader. Ze stelde zich voor hoe hij over haar schouder meekeek. In gedachten zag ze de verbittering van zijn gerimpelde gezicht verdwijnen en een brede lach doorbreken onder zijn grote grijze snor. Hij was zijn tijd ver vooruit geweest. Het was hem niet gelukt om meer mannen kiesrecht te geven, maar een kwart eeuw later mochten zelfs alle vrouwen naar de stembus.

Dingen hadden tijd nodig om te rijpen, dacht Marie, en zo zou het vermoedelijk ook met de nieuwe antroposofische initiatieven gaan. Er hing vernieuwing in de lucht. In haar kringen borrelden allerlei plannen op. Enkele ouders wilden een school beginnen op basis van Steiners ideeën en een vriend van Marie, de arts Willem Zeylmans van Emmichoven, werkte aan de oprichting van een antroposofische kliniek voor psychiatrische patiënten.

Terwijl Marie van de ene afspraak naar de andere ging, trok Jacoba zich steeds meer terug. Haar ziekte verergerde en de vriendinnen besloten om Villa Loverendale te laten verbouwen, zodat ze er het hele jaar konden wonen. Ze creëerden extra ruimte voor de vele werken die Jacoba in haar Haagse atelier had staan en alle schetsen voor glas-in-loodramen waar ze zich de laatste tijd met succes op toelegde. En Marie had haar eigen kunstverzameling van ongeveer honderdvijftig moderne werken, die als zeer vooruitstrevend werd gezien en bekend was in kunstkringen in Nederland en ver daarbuiten.

Ruim een halfjaar hadden ze in Domburg samengewoond. Steeds vaker lag Jacoba als een ziek vogeltje op bed. Toen ze midden in de zomer van 1923 haar laatste adem uitblies, was het voor Marie alsof de zon uit haar leven verdween.

Rudolf Steiner zag er moe en bleek uit toen hij in november 1923 uit de trein stapte op station Den Haag. Het leek alsof zijn gezicht uit een rots was gehouwen. Zijn vermoeide lichaam weerhield hem er niet van om die week elke dag, zeven dagen achter elkaar, meerdere lezingen of besprekingen te houden. Ook verrichtte hij de officiële opening van de twee nieuwe antroposofische initiatieven. Al stelden de vrijeschool en de kliniek nog weinig voor, Steiner behandelde ze met een eerbied alsof hij een grote school en een groot ziekenhuis bezocht. Hij verwachtte dat deze kiemplantjes groot zouden worden en zich uit zouden zaaien in heel Nederland. De school bestond uit enkele kamers in een particuliere woning aan de Columbusstraat. De antroposofische kliniek, ook in een privéhuus gevestigd, had aanvankelijk maar één enkele psychiatrische patiënt: de zus

van Marie die zichzelf niet als patiënt beschouwde maar als pensioengast. Het belangrijkste programmaonderdeel in die week was de officiële oprichting van de Nederlandse Antroposofische Vereniging. Op zondagochtend 18 november vulde de Van Dijkzaal in de Hoge Nieuwstraat zich met antroposofen. Over doelstellingen, statuten en bestuursleden was het laatste woord nog niet gezegd, maar steeds als de spanning dreigde op te lopen wist Steiner de zaal met relativerende opmerkingen aan het lachen te maken. Hij vond dat de ontwerpstatuten te veel sektarische trekjes vertoonden, terwijl de vereniging juist open moest staan naar de wereld toe. Aan het eind van de lange, moeilijke en toch vrolijke vergadering nodigde Steiner de pas gekozen bestuursleden uit om naar voren te komen. Onder luid applaus beklommen ze het podium. Marie Tak van Poortvliet glom van trots, niet alleen vanwege haar eigen benoeming, maar vooral omdat Willem Zeylmans van Emmichoven als voorzitter naast haar stond. Het was gegaan zoals zij het zeven jaar geleden voor zich had gezien.

Marie had Willem voor het eerst ontmoet op een zaterdagmiddag in september 1916, toen hij naar Jacoba's atelier kwam om haar werk te bekijken. Hij was een medicijnenstudent van 22 jaar en viel op vanwege zijn voorname uitstraling en zijn mooie stem. Al bij dat eerste bezoek had Marie iets bijzonders in hem gezien. Ook voor Willem gebeurde die middag iets dat veel indruk op hem maakte. Toen hij het atelier binnenkwam viel zijn oog op een portretfoto op een oud eiken buffet in een hoek: een man met donkere ogen en een bontmuts. Hij wist zeker dat hij hem goed kende, maar kon niet op zijn naam komen. 'Dat is Rudolf Steiner', zei Jacoba. Willem snapte niet hoe hij zich zo had kunnen vergissen, want Steiner kende hij niet. Hij had hem nog nooit gezien. Hij was er ontdaan van. Terwijl ze verder praatten over de schilderkunst, werden zijn ogen steeds weer naar dat fascinerende portret op het buffet gezogen.

Willem was geraakt door de manier waarop Jacoba de kleuren tot leven wist te brengen en wilde daar alles over weten. Jacoba vertelde over haar zoektocht naar transparantie. Om haar kleuren '*leuchtend geistlich*' te maken experimenteerde ze met schilderen op glas en op zijde. Het gesprek verliep geanimeerd en ze besloten vaker met elkaar af te spreken, al was Willem twintig jaar jonger dan de dames. Toen hij in de zomer enkele we-

ken op Loverendale logeerde, verraste Marie hem met een aanbod dat zijn leven zou veranderen. Willem zou na zijn medicijnenstudie naar Nederlands-Indië vertrekken, omdat hij onder die voorwaarde een studiebeurs had gekregen. Maar Marie wilde niet dat hij ging. Al had hij nog geen bijzondere interesse getoond in de boeken van Rudolf Steiner die ze hem had gegeven, ze had sterk het gevoel dat hij een belangrijke rol voor de antroposofie zou vervullen. Daarom had ze besloten om zijn studiebeurs af te kopen. Dat was zes jaar geleden. Had ze dat niet gedaan, dan had Willem nu in het verre Indië gezeten. Maar hij stond naast haar op het podium, als voorman van de Nederlandse Antroposofische Vereniging.

Ruim achthonderd mensen uit alle delen van de wereld zaten opeengepakt in de houtwerkplaats in Dornach op dinsdagavond 1 januari 1924. De zangerige stem van Rudolf Steiner klonk door de volle ruimte. Marie voelde zich opgenomen in de ritmische klanken van de woorden die als golven door haar heen leken te stromen. Iedere morgen, sinds eerste kerstdag, had Steiner de Grondsteenspreuk van de nieuwe antroposofische vereniging herhaald, als een gedicht met meerdere coupletten, met zinnen die iedere keer net iets anders waren. Deze avond was de laatste van een indrukwekkende week.

Een jaar eerder, in de nieuwjaarsnacht van 1922 naar 1923, was het Goetheanum met zijn groenglanzende koepels en zijn hoge zuilen door brandstichting verwoest. Niets was er over van het uit hout opgetrokken gebouw, waar vele honderden mensen tien jaar aan hadden gewerkt. Het houtsnijwerk, de wandschilderingen en de gekleurde ramen waren in rook opgegaan. Voor Rudolf Steiner was de brand een teken dat niet alleen het gebouw, maar ook de hele beweging vanaf de grond opnieuw moest worden opgebouwd. Ieder land moest een eigen vereniging oprichten, die een onderdeel vormde van de overkoepelende internationale organisatie in Dornach. De Grondsteenspreuk vormde het spirituele fundament van de nieuwe vereniging én van het nieuwe Goetheanum, dat geheel uit beton zou worden opgetrokken.

Nadat hij die avond van de eerste januari de spreuk opnieuw had uitge-

sproken, nodigde hij iedereen uit deze grondsteen mee te dragen in zijn hart, zodat de werking ervan in de hele wereld voelbaar zou zijn. 'Volgt, beste vrienden, deze goede ster. Laat ons zien waarheen de goden ons door het licht van deze ster zullen leiden. Goddelijk licht, Christus-zon, Verwarm onze harten, Verlicht onze hoofden!' De laatste klanken stierven weg. In de stilte die volgde, sloot Marie even haar ogen. Een nieuw jaar, een nieuw begin.

Op een zomerdag in 1924 was het in de salon van Villa Loverendale redelijk koel. Buiten brandde de zon. Door de open ramen klonken het ruisen van de branding en de stemmen van spelende kinderen op het strand. Het dienstmeisje schonk thee in voor Marie Tak van Poortvliet en haar gasten, Max en Ina Schuurman uit Dornach. Marie kende hen al jaren. Als ze in Nederland waren, brachten ze graag enige tijd bij haar door in Domburg. Het echtpaar Schuurman maakte veel reizen met het euritmiegezelschap dat door Steiners vrouw Marie von Sivers werd geleid. Max componeerde en dirigeerde de muziek en Ina danste mee in de euritmievoorstellingen in schouwburgen door heel Europa. Ze vertelden aan Marie dat ze met Pinksteren in Silezië waren geweest, een provincie in het oosten van Duitsland, waar ze in de theaterzaal van Breslau hadden opgetreden. In het nabijgelegen slot Koberwitz had Rudolf Steiner die week een serie lezingen over de landbouw gegeven. De voordrachten waren eigenlijk alleen voor boeren bedoeld, maar de leden van de euritmiegroep waren ook welkom. Bovendien had Steiner Ina Schuurman op het hart gedrukt om erbij te zijn, want hij wilde dat ze de groentetuin bij het Goetheanum onder haar hoede zou nemen.

Marie had al over de lezingen gehoord. Ze wist dat antroposofische herenboeren Steiner om raad hadden gevraagd omdat ze zich zorgen maakten over de toename van ziektes bij hun vee en in hun gewassen. En de zaden kiemden minder goed dan vroeger, merkten ze. Aan Steiner hadden ze gevraagd wat ze konden doen om dit soort problemen te voorkomen. Marie was als grootgrondbezitter bijzonder geïnteresseerd in de landbouw. Ze wilde van Max en Ina alles horen over deze Landbouwcursus.

Alleen al de plek was ongelooflijk indrukwekkend geweest, vertelde Ina. Graaf en gravin von Keyserlingk hadden Slot Koberwitz ter beschikking gesteld, een imposant landhuis met zestig kamers. Het leek wel een paleis. Een ronde spitse toren met een zuilengalerij stak boven het dak uit. Rond het gebouw lag een gigantisch park met vijvers en allerlei soorten bloeiende struiken en oude bomen. Alles was speciaal voor de feestelijke bijeenkomst tiptop in orde gemaakt. Op de paden lag nieuw gravel, de gazons waren kort gemaaid en de heggen strak gesnoeid. De Von Keyserlingks bewoonden het prestigieuze landgoed sinds vier jaar. Graaf Carl von Keyserlingk beheerde het familiebezit, 7500 hectare landerijen, waar naast andere gewassen veel suikerbieten werden verbouwd voor hun eigen suikerfabriek.

Op het station van Breslau hing die week iedere ochtend een feestelijke sfeer. Enkele treinstellen waren gereserveerd om de kleine honderd bezoekers naar Koberwitz te vervoeren. Max en Ina Schuurman liepen mee in een lange sliert van het station over de oprijlaan door het park naar het voorname landhuis. Binnen stonden overal bloemen. Bij de trap hing de kop van een eland die de gravin zelf in Noorwegen had geschoten.

Toen Rudolf Steiner op de eerste dag het woord nam, viel het Max op hoe ziek hij eruitzag. Hij had diepe wallen onder zijn ogen en zijn gezicht was mat. Maar in de loop van de week bloeide Steiner op. Hij was zelf opgegroeid op het Oostenrijkse platteland en praatte zeer bevolgen over het boerenbedrijf en over de processen die zich in levende wezens afspelen – processen die je niet los kon zien van hun omgeving in de ruimste zin van het woord. In de eerste lezing maakte hij dat op een heel mooie manier duidelijk. Hij vergeleek een plant met een kompasnaald. Waarom wijst een kompasnaald altijd met het ene uiteinde naar het noorden en met het andere uiteinde naar het zuiden? Je zou het antwoord kunnen zoeken door de naald uitgebreid te onderzoeken, het materiaal te wegen, te malen en chemisch te analyseren. Misschien kom je er dan achter dat de naald van magnetisch materiaal gemaakt is, maar dan weet je nog steeds niet waarom hij altijd dezelfde kant op wijst. Je kunt een kompasnaald alleen begrijpen als je weet dat de aarde een magnetisch veld heeft. Hetzelfde geldt voor planten, legde Steiner uit. Als je wilt begrijpen hoe bijvoorbeeld een biet

groeit, dan moet je niet alleen naar die biet zelf kijken. Dat is onzinnig, want de biet groeit in een veld van levenskrachten. De plant vormt zich dankzij krachten die vanuit de aarde, de zon, de maan, de sterren en de planeten op haar inwerken. Leven is ondenkbaar zonder de kosmos. Alles wat leeft vormt een samenhangend geheel.

Max onderbrak zijn verhaal om zijn koud geworden thee op te drinken. Marie keek hem vragend aan. Een mooie beschrijving, vond ze, maar hoe kunnen boeren hiermee aan de slag? Ina nam het woord. Volgens Steiner had een boer de taak om de levenskrachten te verzorgen. Boeren moesten hun bedrijf zien als een levend organisme. Het was van groot belang om de bodem, de basis van ieder landbouwbedrijf, te voeden met compost waar speciale preparaten aan waren toegevoegd die de levensprocessen versterkten.

Max en Ina vertaalden deze visie graag naar hun eigen belevingswereld, de muziek. Alles wat leeft is gevormd door de muziek van het universum. Een mens, en ook een plant, kon je zien als een symfonie, een weerspiegeling van het universele lied, van de klanken van de sterren en planeten. De aanwijzingen van Steiner waren bedoeld om de muziek in de gewassen weer af te stemmen op de kosmische harmonie.

Ze besloten nog even een duet te spelen voor het eten werd opgediend. De salon vulde zich met de klanken van Max' viool en Ina's altviool. Marie leunde achterover en staaarde naar de heen en weer bewegende strijkstokken. Dit is het dus, dacht ze, dit is waarom het lot me naar Walcheren heeft gebracht. Ze had het gevoel dat alles op zijn plek viel. Als antroposofe die grond bezat, was het haar heilige plicht om met Steiners adviezen aan de slag te gaan. Het was haar taak om deze levenskrachtige landbouw tot ontwikkeling te brengen. Wie zou dat beter kunnen dan ik, dacht ze. Ze bezat die boerderijen niet voor niets.

Een vrijeschoolleraar uit Den Haag noemde de naam Ehrenfried Pfeiffer, toen Marie Tak van Poortvliet hem over haar plannen vertelde. Hij had deze jonge Duitse natuurwetenschapper in Dornach ontmoet en dacht dat hij geschikt was om het landbouwproject te leiden. Marie had deze Pfeiffer

nooit gesproken, maar ze had wel een keer een voordracht van hem bijgewoond die indruk op haar had gemaakt. Het ging over de verhouding tussen mensen en natuur en hoe hij die zelf in zijn jeugd had ervaren. Op het eerste gezicht had hij er wat koel uitgezien met zijn glad tegen zijn hoofd gekamde haar en de enigszins in zichzelf gekeerde blik achter zijn ronde brillenglazen, vond Marie. Maar in zijn lezing kwam een andere kant van zijn persoon tevoorschijn.

Pfeiffer vertelde hoe hij als kleine jongen urenlang alleen buiten speelde en door bossen en velden struinde. Dan kwam hij thuis met vissen, planten en kreeftjes die hij in zijn aquarium zette en waar hij eindeloos naar kon kijken. Hij had gezien hoe vissen eitjes legden en hoe daar jonge visjes uit zwommen. Hij had ontdekt dat een stekelbaarsje rondjes ging zwemmen als hij op zijn cello de hoge E speelde. Pfeiffer vertelde dat hij op een nacht in de zomervakantie – hij was negen jaar oud – op zijn rug naar de heldere sterrenhemel lag te kijken toen die opeens leek te verdwijnen. Een andere hemel opende zich, een wereld vol wezens waar een wonderlijk mooie muziek klonk: de muziek van de planeten en de sterren, de sferenharmonie. Hij hoorde het niet met zijn oren, maar met heel zijn lichaam dat een klank leek te vormen in deze muziek. Het was alsof hij het diepste wezen van mens en natuur kon horen. Het was een rijke ervaring die hij altijd bij zich droeg en sindsdien was het zijn diepste wens om in alles harmonie te ervaren. Buiten, maar ook vanbinnen, in de mens, in de natuur en in de kosmos.

De lezing had Marie geraakt. Nu ze zijn naam weer hoorde, was ze ervan overtuigd dat hij de man was voor haar landbouwmissie. Maar Günther Wachsmuth, de leider van de ‘onderzoekskring van antroposofische boeren’ in Dornach, wilde Pfeiffer liever in Dornach houden waar ze samen natuurwetenschappelijk onderzoek deden. Hij zou wel iemand anders voor haar zoeken, zei hij.

Daar bleek Ehrenfried Pfeiffer zelf anders over te denken. Toevallig kwam hij niet veel later naar Den Haag om een serie lezingen te geven. Marie woonde dit soort activiteiten altijd graag bij en ze logeerde in het huis van Willem Zeylmans van Emmichoven, waar ook Pfeiffer te gast was. Natuurlijk kwam het gesprek op haar landbouwplannen. Hij was heel enthousiast

en wilde de boerderijen graag zien. Dus reisden ze samen naar Zeeland. Marie wist precies hoe ze het wilde organiseren. Ze had immers veel nagedacht en geschreven over de rol van kapitaal in de samenleving, over hoe het werd ingezet en wie beslissingen mocht nemen over het gebruik en de opbrengsten. In haar eigen onderneming wilde ze dat vanaf het begin goed regelen. Ze zou een Naamloze Vennootschap oprichten, waarbij ze enkele aandelen aan Willem Zeylmans en aan Ehrenfried Pfeiffer wilde geven. Met deze constructie wilde ze voorkomen dat haar familieleden, die niets met antroposofie hadden, de boerderijen na haar overlijden zouden erven. Haar landerijen moesten in handen blijven van mensen die het biologisch-dynamisch werk zouden voortzetten.

Op 8 september 1926 zat Marie Tak van Poortvliet samen met Ehrenfried Pfeiffer in het kantoor van notaris Mr. Jan Loeff in Koudekerke bij Middelburg. Op de robuuste eikenhouten tafel lag de oprichtingsakte van NV Cultuurmaatschappij Loverendale. Marie bladerde even door het grote schrift met de bruine kaft, twintig blaadjes die waren volgeschreven met schuine letters. Medeoprichter Willem Zeylmans van Emmichoven was er niet bij en had een volmacht gegeven. Het ingelegde kapitaal bestond uit veertig aandelen van 1000 gulden, dertig op naam van Marie en vijf op naam van elk van de medeoprichters. Ehrenfried Pfeiffer was de directeur, Marie Tak van Poortvliet en Willem Zeylmans van Emmichoven waren commissaris. De notaris wees op de plek waar Marie haar handtekening moest zetten. Terwijl de goudkleurige punt van de vulpen langzaam over het papier bewoog en de krullen van haar naam op het papier verschenen, zag Marie voor zich hoe op haar land een spirituele landbouw zou opbloeien, haar nalatenschap aan een betere wereld, voor het geluk van de mensheid.